

Mandler Dávid

Kelet és nyugat találkozása

Vámbéry Ármin sorsában és személyiségében*

A PÁLYAKEZDÉS

A korban, amelynek Richard Burton, David Livingston és a hozzájuk hasonló híré brit utazók és felfedezők voltak az ünneplélt alakjai Angliában, Vámbéry Ármin váratlanul az 1864-es évad egyik sztárjává válhatott. Magyar és zsidó származása ellenére 1864-től egészen 1913-ban bekövetkezett haláláig a közép-ázsiai kérdések és Nagy-Britannia közép-ázsiai politikája mérvadó szaktekintélyeként ismerték el. Tudatában lévén, hogyan viszonyulnak hozzá mások, Vámbéry gondosan felépítette az önmagáról szóló idealizált imázst, ugyanis tapasztalta, hogy a viktoriánus világ milyen nagyra tartja az „autodidakta”¹ világutazó figuráját, aki a tudomány érdekében az életét sem fél kockáztatni. Mindezt a tizenkilencedik század Magyarországon csak szűk körben értékelték. Mivel politikai és kulturális tekintélyét az 1863 és 1864 között Közép-Ázsiában tett utazásairól szóló előadásainak és az azokból készült első angol nyelvű könyvének – *Közép-ázsiai utazás (Travels in Central Asia)* – köszönhette, ezt az alapművet járjuk körül, hogy bemutassuk a tudós és utazó életét. Vámbéry a veleszületett tehetsége és a kedvező történelmi helyzet szerencsés egybeesésének köszönhetően emelkedett ki az ismeretlenség homályából. Személyes története meghatározta az etnikumokkal kapcsolatos gondolatait (vagy azok hiányát), politikai irányultságát és Kelet-szemléletét – amelynek lényegét soha nem definiálta, inkább változó kulturális konstrukcióként írta le.

Első, 1864-es londoni látogatása után ötven évig Vámbéry számított Nagy-Britanniában az egyik legismertebb és legbefolyásosabb magyar személyiségnek. Ezért alaposan megdolgozott, hiszen nagyszabású áruhás utazása 1863–1864-ben – muszlim dervis öltözékbe bújt török efendiként – olyan, akkor az európaiak előtt ismeretlen közép-ázsiai kánságokat tárt fel, mint Szamarkand, Bokhara és

Khiva. Később ritka tapasztalatait nagylélegzetű tudós könyvekben dolgozta fel: *Közép-ázsiai utazás (Travels in Central Asia, 1864)*, *Közép-ázsiai vázlatok (Sketches of Central Asia, 1868)*; politikai művei: *Közép-Ázsia és az angol–orosz határkérdés (Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question, 1874)*, *A várható harc Indiáért (The Coming Struggle for India, 1885)*, *A nyugat kultúrája keleten (Western Culture in Eastern Lands, 1906)*; önéletrajzi kötetei: *Vámbéry Ármin utazásai Ázsiában (Arminius Vambéry: His Life and Adventures, 1883)*, *Küzdelmeim (The Story of my Struggles, 1904)*; történelmi művei: *Bokhara története (History of Bokhara, 1873)* és *Magyarország az ókorban, a középkorban és napjainkban (Hungary in Ancient, Medieval and Modern Times, 1886)*.

E könyveken kívül 1864 és 1913 között száznál több angol nyelvű tanulmánya jelent meg a *Proceedings of the Royal Geographical Society*; *The Nineteenth Century*; *Cosmopolis: An International Monthly Review*; *The London Times*, *The Athenium*; és a *The Asiatic Quarterly Review* című orgánumokban. Vámbéry a közép-ázsiai viszonyok beható ismeretének köszönhette befolyását a politika világában. Mindezt nagyszámú publikációi és előadókörútjai is tovább fokozták. Ismereteit nem csupán a brit közönséggel osztotta meg, hanem titkos jelentések formájában a külügyminisztériummal is, amelynek – ha hihetünk Herzl Tivadar naplójának (Lowenthal: *The Diaries of Theodor Herzl*. New York: The Dial Press, 1956, 327. o.) – 1868-tól, Disraeli miniszterelnökségétől fogva titkos ügynöke is volt. (Vámbéry titkos levelezése, melyet a brit külügyminisztérium 2005-ben a *National British Archives*-ban hozzáférhetővé tett a nyilvánosság számára – FO 800/32, FO 800/33 –, Herzl állításával ellentétben csak az 1889 és 1911 közötti éveket részletezi.)

Az orientalista és politikai kommentátorra avasztált ünneplélt világutazó jelentőségét már kortársai is elismerték, ezért 1913-ban bekövetkezett halálakor a *Geographical Journal* gyászjelentésében úgy jellemezte Vámbéryt, mint „kiváló orientalistát és utazót”, akinek neve „egy nemzedékkel ezelőtt... közszájon forgott közép-ázsiai ügyekben” (*GJ*, Vol. 42,

* A teljes mű hamarosan megjelenik a *Múlt és Jövő* kiadásában, Vámbéry Ármin (Szentgyörgy, 1832 – 1913, Budapest) halálának századik évfordulója alkalmából.

No. 5., 500–501. o.). A később föléje nőtt tanítványa, Goldziher Ignác (Székesfehérvár, 1850–1921, Budapest), a modern iszlám tudomány megteremtője is elismerte a Magyar Tudományos Akadémián Vámbéry halálának évfordulóján, 1915-ben tartott emlékülésen, hogy Vámbéry úttörő munkát végzett a török filológia területén, és ennek eredményeként „immár a török nyelvterület távolabb fekvő keleti zugaira is irányul a tudós figyelem.” (Bár később a *Naplójában* – Magvető, Tények és Tanúk sorozat, 1984, 407 o.; Ignaz Goldziher: *Tagebuch*, Brill Archive 1978, 341 o. – több alkalommal is bírálta Vámbéryt.) Két évvel később T. Lothrop Stoddard a pán-turanizmusról szóló egyik cikkében dicsérte Vámbéryt, a nagy orientalistát, aki feltárta a turáni világ minden képzeletet felülmúló méretét (Stoddard: *Pan-Turanism. The American Political Science Review*, Vol. 11, No. 1., 12–23. o.). Ezenkívül Lory Alder és Richard Dalby 1979-ben Londonban, a Bachman & Turner Ltd. kiadásában megjelent fontos, angol nyelvű *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vambéry (A windsori kastély dervise: Vámbéry Ármín élete)* című életrajzában részletesen elbeszélte Vámbéry életét a koldusszegény zsidó családba való születésétől (Alder–Dalby, 16. o.) a köztisztelőnek örvendő, hivatásában szaktekintélyként számon tartott Közép-Ázsia-tudós haláláig (i. m. 12. o.).

Hermann Wamberger, a későbbi Vámbéry Ármín 1831-ben vagy 1832-ben látta meg a napvilágot az Osztrák–Magyar Monarchiában, a Dunaszerdahely közelében lévő Szentgyörgyön. Miközben gyermekkorra nem különbözött a korabeli Magyarország hithű zsidó családjában született fiúképtől, az 1840-es években, keresztény iskolában szerzett tapasztalatai korántsem voltak szokványosak. A dunaszerdahelyi zsidó közösségről készült, *A dunaszerdahelyi hitközség emlékkönyve* (Tel-Aviv, 1975) című írásában Engel Alfréd hangsúlyozza, hogy ebben a városban is a zsidó fiúgyerekek a héderben kezdték a tanulásaikat, ahol a szülők által fizetett tanító a saját házában oktatta zsidó műveltségre a gyerekeket. „Leginkább a délutáni órákban folyt a tanulás, amely a Tóra (heti szakasz) tanításától a Talmudig emelkedett, Rásival és Tószáfottal, és a többi magyarázattal” (Engel, 51. o.). *Küzdelmeim* című művében a hetvennégy éves Vámbéry megemlítette, hogy „az elemi tanulmányaimat egy harmadrangú iskolában kezdettem” (*Küzdelmeim*, 17. o.). Majd így folytatja: „De mert természetes értelmemnél és jó emlékező tehetségemnél fogva mihamarább kitűntem a tanulóársaim közt, utóbb fél tandíjjal felvettek a legjobbnak tartott iskolába” (uo.). Ám hiába bizonyult kitűnő tanulóknak, tízéves korában anyja, aki orvost akart belőle

Vámbéry Ármín 1864-ben Teheránban

nevelni, közölte, hogy átíratja „a protestáns hitközség elemi iskolájába”²² (i. m. 22. o.). Ilyesmire ritkán akadt példa az ortodox zsidó Dunaszerdahelyen, kapott is anyja a közösségtől „csípős megjegyzéseket” (uo.). Vámbéry, miután egy évet töltött ebben a tanintézményben, tizenegy esztendősen korában kénytelen volt munkába állni, hogy megkeresse a tandíjra valót. Előbb szabóinasként, majd tizenhárom éves koráig Nyéken magántanítónaként és cselédként. Ezután a szentgyörgyi piaristák katolikus iskolája következett. Vámbéry anyja nem vethetett volna véget fia zsidó oktatásának, ha férjét – aki Vámbéry elbeszélése szerint „nemcsak jámbor zsidó, hanem kitűnő talmudista is volt” – a világon végigsöprő kolerajárvány idején el nem veszíti. A kisfiú ekkor mindössze néhány hónapos volt, anyja pedig egy időre, újbóli férjhezmeneteléig, családfenntartóvá vált.

Vámbéry apját sosem érdekelték az anyagiak, az ő korai halála után az anya kénytelen volt üzleti tevékenységet folytatni, hogy gyermekeit eltartsa. Második házasságát követően is kétségbeesztő maradt a család anyagi helyzete. Életének ebben a szakaszában történt, hogy a vidéket járó, piócat gyűjtő fiatal Vámbéry érdeklődését felkeltette a cigányok életmódja: „Mintha most is előttem állnának Indiá-

nak e barnabőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett nomádélet. »Oláh cigányok« voltak, a hogy felénk közönségesen neveztek őket, vadabbak és féktelenebbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jövendőmondásból, kovácmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt” (*Küzdelmeim*, 11. o.).

„A Kelet barnabőrű gyermekei” lenyűgözték Vámbéryt, ugyanakkor rettenthetetlenségük és életösztönük félelemmel töltötte el.³ Közép-Ázsiában tett 1863-as utazása során Vámbéry még számtalan élményt gyűjtött a nomád életről, ezek mind nagyon hasonlítottak azokhoz, amelyeket gyermekkorában a cigányokkal megtapasztalt. Vámbéry élményei komolyan megkérdőjelezik Mary Louise Prattnek Richard Burtont, Vámbéry kortársát és személyes ismerősét, s más európai felfedezőket illető kritikáját, amiért esztétizálni igyekeztek a természetes népek életét, és egyoldalú látékpet próbáltak róla nyújtani. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation (Birodalmi szemmel: útleírás és kultúrák kölcsönhatása)* című művében Pratt elítélően a „külső szemlélő” kategóriájába sorolja az európai felfedezőket. Vele ellentétben még Goldziher Ignác is egy 1915-ben, a Magyar Tudományos Akadémián, az elhunyt orientalista emlékére tartott előadásában rámutatott, hogy Vámbéry munkái mély megértést és együttérzést tükröznek az úgynevezett bennszülöttek iránt, akikkel útja során találkozott. Beszédében (ez később magyarul brosúraként is megjelent) kiemeli: „Néki a keleti dolgok nem voltak csupa tanítási *objektum*, hideg, dermedt boncolási tárgy, hanem a maga szubjektivitásának élő valósága. Nem kívülről állt; bennük és velük élt; minden kritika és elfogulatlanság mellett szeretetének, lelkesedésének voltak tárgyai; ő maga nem csupán professzor és európai politikus, hanem még mindig jó részben török efendi meg közép-ázsiai dervis” (Goldziher: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Budapest: *Múlt és Jövő*, 2000, 556. o.). Hogy Goldziher ilyen szavakat használt negyvennyolc esztendővel azután, hogy Vámbéryval megismerkedett, érzékelteti Vámbéry erős személyes hatását.

Az ortodox zsidóság életmódja, amelybe Vámbéry beleszületett, meghatározta gondolkodásmódját, és kialakította készségét a muszlim világ megértésére. Bizonyára önigazolásnak szánva hetvenkét éves korában úgy összegezte azt aényt, hogy hátat fordított az ortodox judaizmusnak, mint egy szakosos fejlődési folyamat részét. Előbb azonban leszögezte, hogy az ortodox judaizmus mint minden átfogó hit- és cselekvésrendszer, erőteljesen

hat egy fiatal gondolkodásmódjára. Mint *Küzdelmeim* című munkájában írja: „Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképpen gondozza testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőekkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben – az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelki világára, lenyűgözi a serdülő gyöngelényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát” (*Küzdelmeim*, 21–22. o.). Ezek után kritikusan párhuzamot vont a hithű zsidó és iszlám élet között, és hangsúlyozta: „...épen úgy, mint a hogy évek múltán, Törökország és Perzsia muszlimán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképpen külsőségekben nyilatkozik meg a hit; szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korában a zsidó fiú ép úgy mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit és szabadgondolkozó válik belőle. Két ily óriási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lenni e fordulatnak” (i. m. 22. o.). Ugyanakkor Vámbéry világosan értésre adta, hogy „a nagy különbség keresztény-katolikus tanárai beszéde és tettei közt a szemébe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmi épületét” (i. m. 46. o.). Azzal, hogy egymás mellé helyezte az eredendően vallásos zsidókat és muszlimokat, akik egyaránt kétféle eszmerendszerrel szembesülnek – a hagyományokon alapuló vallásgyakorlattal meg az élettapasztalaton és világi irodalmon alapuló valósággal –, Vámbéry rávilágított, hogy nincs etnocentrikus különbség e két csoport között. Mi több, általánosította, megmagyarázta és kiterjesztette a saját vallási tapasztalatát a muszlimokra, például az Ifjú Törökökre, akiknek lelkes támogatója és barátja volt. Ezért a megfigyelése, miszerint „a fanatizmus túlságából rendszerint csak rövid az út a kételkedéshez” (i. m. 35. o.) alkalmazható mind a judaizmusra, mind az iszlámra, és – mint a piaristáknál szerzett tapasztalatai mutatják – nemkülönben a katolicizmusra is. Az első lépés a „rövid úton”, amely eltávolította a hagyományos judaizmustól, és – mint azt valaki tévesen megjegyezte – a judaizmushoz való minden kötődéstől, nem is magáé Vámbéryé volt, hanem az anyjájé, aki a jesivából átíratva fiát egy katolikus, később egy protestáns pozsonyi iskolába. Az erős akaratú és előrelátó anya, mint őutána számtalan zsidó, a világi iskoláztatással tette lehetővé gyermeke számára a társadalmi felemelkedést a nem zsidó világban. Ahogy arról már szó volt, Vámbéry első, kifejezetten önéletrajzi munkájában – *Arminius Vambery: His Life and Adventures*, 1883 – homályba borította zsidó

származását, helyette olyan általános körülményekre fekteti a hangsúlyt, mint a beteg lábával kapcsolatos fizikai szenvedés, amely szemmel látható sántaságot okozott. E könyvnek, amely kedvező kritikákat kapott a brit bulvársajtóban, és nagy sikerű bestsellernek számított évtizedeken át,⁴ az első fejezetében Vámbéry egyetlen bekezdést szentelt a születésétől tizenkét éves koráig tartó időszaknak. Ebben olyan figyelemre méltóan kendőzi el etnikai, vallási másságát, hogy teljes egészében érdemes idézni: „Alig egypár hónapos koromban elvesztettem atyámat. Édes anyám nemsokára másodszor is férjhez ment, mivel árván maradt gyermekeit saját keze munkája után el nem tarthatta. De mostoha atyám, aki különben jólelkű ember volt s velünk, mostohákkal, szeretettel bánt, nem igen könnyítette meg anyámnak a család fenntartásának a gondjait. Ezután is az ő vállaira neheztedek azok; még súlyosabban néhány év múlva, mikor a család új sarjadékokkal szaporodott, úgy hogy a nélkülözés és ínség mindennapos volt nálunk. A következő évek az volt, hogy szüleink, a kisebb gyermekek jóléte miatt aggodalmukban az idősebbeket újukra bocsátották, hadd teremtsék meg a maguk megélhetését, ahogy tudják, mielőtt eléggé érettnek látták őket arra, hogy képesek legyenek gondoskodni magukról.” (Vámbéry: *His Life and Adventures*, 5th ed., London: T. Fisher Unwin, 1889, 1. o.)

Vámbéry a következő szónoki kérdéssel magyarázta korai érdeklődését Ázsia iránt: „Hogyan is lehetett volna másképp olyasvalakinek az esetében, aki ifjúkorában az *Ezeregyéjszakát* olvasta, s aki születésénél és neveltetésénél fogva maga is fél-ázsiai volt” (*His Life*, 10. o.). Ez a kitétel számtalan további kérdést vet fel: milyen értelemben tekinti magát fél-ázsiainak? Az ázsiai fél a magyar kulturális valóságra utal, vagy a zsidó ősökre? Későbbi munkáiban Vámbéry a *születés* szót zsidósága jelzésére használja, ugyanakkor *iskolái* a magyar kulturális térbe helyezik. Ha ez a kettő teszi ki identitása felét, mi lehet a másik fele? Vámbéry szándékosan homályosan fogalmaz, azonban éppen ez a homály bizonyítja, milyen sikeresen festhette meg magáról a titokzatos „keleti” ember portréját.

A könyv elején Vámbéry többször is utalt Lord Byronra, talán azért, hogy önmagát azok közé a romantikus és forradalmár utazók közé emelje, akiket Byron képvisel, és ráirányítsa a figyelmet irodalmi kapcsolataira a John Murray kiadóval, Byron kiadójával. Könyvében számos irodalmi utalás célozza az olvasók érdeklődésének és rokonszenvének felkeltését, Lord Byron vízi képeihez fordul a leggyakrabban, miközben a hol háborgó, hol nyugodt tengeren hajózik Törökország felé egy gőzös fedélzetén – első alkalommal, 1857-ben. Későbbi visszaemlékezéseiben Vámbéry részletes beszámolót ad

gyerekkorának főbb eseményeiről, s bár úgy tűnik, nem állt szoros kapcsolatban közvetlen családtagjaival, leánytestvéreivel és azok családjával, anyjáról ugyanakkor mindig a legnagyobb tisztelettel ír. Ezzel ellentétben Benkő Károly, Vámbéry testvére, Borbálának dédunokája nekem megerősítette, hogy Vámbéry szoros kapcsolatot tartott fenn dédnagyanyjával és annak lányával, akik fiatal korában anyagilag is támogatták,⁵ mesélt is a lánynak (Benkő nagyanyjának) találkozásairól a gazdag és híres emberekkel.

Vámbéry részletes beszámolója családi és iskolai neveltetéséről hitelesen ábrázolja lelki fejlődését, amely meghatározta viszonyulását a kulturális és vallási kérdésekhez. Elmondja, hogy a szentgyörgyi piarista iskola egyes paptanáraitól nyílt antiszemita megnyilvánulásai nem tántorították el attól, hogy igyekezzen kitűnni. Katolikus neveltetése részeként a katekizmust is meg kellett tanulnia, és mint más, emlékezőtehetséget igénylő feladatokat, ezt az akadályt is könnyedén vette – ha egy miniszter hiányzott, Vámbéryt osztották be helyettesíteni a rendház hajnali miséjére, s ő hiba nélkül meg is felelt a kihívásnak (*Küzdelmeim*, 47. o.). Még kajánul hozzátette: „Nekem tetszett a tréfa és az eféle esetek jók voltak előkészületnek későbbi mohamedánus papi szereplésemre” (uo.). A második osztályos Vámbéryt azonban látványosan növekvő latintudása és a keresztény dogmák ismerete sem védte meg az antiszemita inzultusoktól. Vámbéry megjegyezte, hogy a többi pap hasonlóképpen viselkedett a zsidók iránt, „szabadon burjánzott közöttük a durvaság és a fanatizmus a félműveltség árnyékában” (i. m. 44. o.). Amiként Zsoldos Jenő *1848–1849 a magyar zsidóság életében* című művében, Vámbéry is különbséget tesz az „igazi” vagy etnikai magyarok – ami már önmagában is problematikus meghatározás, mint arra utal is az 1895-ben írt, *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című munkájában – és a szlávok, szászok és mások megnyilvánulásai között a szentgyörgyi zsidóság irányában.⁶ Mind Zsoldos, mind Vámbéry hangsúlyozta, hogy a magyarok sokkal toleránsabbak, azaz közömbösebbek a zsidók iránt a többi magyarországi etnikai csoportnál, akik nyíltan ellenségesek. Bevezető eszékéjében a reformkori újságcikkek és naplók elé Zsoldos részletesen ír a magyar zsidóság magatartásáról, megnyilvánulásairól, és megemlíti, hogy túlnyomó többségük tevételesen a forradalom mellé állt, szemben a betelepült németekkel, akik többnyire semlegesen vagy éppen ellenségesen visonyultak az 1848–49-es forradalom nemzeti törekvéseihez. Zsoldos idézett Petőfi 1848. március 20-i naplóbejegyzéséből, amelyben a költő dühödt kirohantást intéz a német polgárság ellen, szembeállítva őket a lelkes zsidósággal (Zsoldos: *1848–1849 a ma-*

Vámbéry dervisruhájában 1864-ben Londonba érkezése után

gyar zsidóság életében. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek, 1998, 66–67. o.).⁷ Bár az 1848-as forradalom kitörésekor az egyenjogúnak el nem ismert magyar zsidóság ékes bizonyosságát adta hazaszeretetének, és követelte a teljes egyenjogúságot, az 1849. július 28-án elfogadott „egyenjogúsító törvény” nem lépett hatályba, mert a szabadságharc elbukott (i. m. 28. o.). Még tizenhét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az 1867. évi XVII. tc., az ún. emancipációs törvény végül egyenjogú állampolgároknak nyilvánítsa a magyar zsidókat.

Vámbéry iskolaéveire a verbális és tettleges antiszemita gyakorlat egyaránt rányomta bélyegét. Két, Szentgyörgyön eltöltött iskolaév után Vámbéry átiratkozott a pozsonyi bencések iskolájába, ahol tanulmányainak következő három esztendeje alatt megtapasztalta „a papi korlátozottságot és a rút türelmetlenséget” (*Küzdelmeim*, 53. o.).⁸

Vámbéry pozsonyi tartózkodása alatt tört ki az első, majd innen terjedt tovább országszerte az ún. „zsidókravall”-ok, azaz a zsidóellenes pogromok és zavargások hulláma – arra a híre, hogy esetleg a zsidókat is bevonják az alkotmány sáncái mögé. A hetvenkét éves Vámbéry kívülállóként tekint vissza az eseményekre: „Házakat és raktárakat törtek fel a zavargók és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pinczékben. Az őrjöngő részeg so-

kaság tombolva áradt szét a zsidó-utczában a Vödriczen és a Zuckermanndl táján. Sokáig visszhangzott még e környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékeltetésétől – és Pozsony város hangyaszorgalmú, dolgos zsidó népe martalékául esett a nyomornak és a kétségbeesésnek” (*Küzdelmeim*, 61–62. o.) Csak találgathatunk, hogy ezekben a napokban mit csinálhatott a hagyományos ortodox judaizmustól már eltávolodott ifjú Wamberger, aki egyébként ugyanilyen könnyörtelen gyűlölködés céltáblája volt.

Vámbéry pályáját mégsem az iskola, hanem a fegyelmezett autodidakta szenvedély egyengette. Ennek köszönhető, hogy „harminckét nyelvet ismert, bár folyékonyan csak tizennyolcat beszélt” (Howard: *The Theatre of Life*. Boston: Little, Brown, and Company, 1935, 161. o.). Amikor rájött, mennyi haszna van az iskolában módszeresen elsajátított latinból, ez arra sarkallta, hogy újabb és újabb nyelveket tanuljon (*Küzdelmeim*, 53. o.). Tizenegynéhány évesen már tudott magyarul, németül, szlovákul és héberül, az első három beszélt nyelv lévén azon a vidéken, ahol Vámbéry élt, a negyediket pedig még kisgyerekként sajátította el a héderben. Vámbéry felidézte, hogy mihelyt meghallotta, „hogy a francia nyelv nélkülözhetetlen kelléke a társaságbeli embernek s hogy az, ki francziául nem tud, nem tarthat rá igényt, hogy művelt embernek tekintsék” (uo.), még tizenévesen elhatározta, hogy azt is rögtön megtanulja. Mint a későbbi nyelvek esetében, francziául is tanár nélkül tanult, csak olyan segédanyagokat használt, amelyekkel az új francia szavak kiejtését német átírással sajátította el. Néhány hét elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Vámbéry megbirkózzon az egyszerű francia szövegek olvasásával. Mint a későbbiekben egymás után megtanult török, perzsa és arab esetében, Vámbéry a franciát is előbb egyedül gyakorolta. Amikor híre ment, hogy francziául is kiválóan tud, akivel tehetett, e nyelven kezdett beszélni, és mint írja, nagy örömet lelte abban, hogy „az emberek ámulatlan néztek reám és csodálták műveltségemet (?)” (i. m. 54. o.).

Az éhező, időnként hajléktalan és teljes bizonytalanságban élő fiatalembernek, az antiszemita bencés gimnázium tanulójának hányatott éveit előkészítették élete következő szakaszát: a magyar–francia–latin tanárságot. Miután átiratkozott egy toleránsabb szellemű protestáns középiskolába, a szerzetesektől megszabadulandó, végül felhagyott tanulmányaival anélkül, hogy bizonyítványt szerzett volna, mert, mint mondta, képtelen volt kifizetni az okmányért az illetéket – noha 1851-ben még három hónapig járt a budapesti piaristákhoz is.⁹ Miközben azt állítja, hogy a piaristáktól azért kellett eljőnnie, mert nem tudta felmutatni a protestáns líceum bizonyítványát, egy másik forrásból, Ágai Adolftól (Janko-

vác, 1836 – 1916, Budapest) tudjuk, hogy akárcsak ő maga, padtársa, a „már akkor szakállas ifjú” Vámbéry is „természetesen rossz tanuló »velemmel együtt«” (*Utazás Pestről Budapestre 1845–1907*, 2. kiadás. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1909, 29. o.). Ágai még hozzátette, hogy miként ő, padtársa a piaristáknál maga is szívesebben olvasta a pad alatt Voltaire *Zadig ou la Destinée*-jét, és mindketten, teszi hozzá, „(szörnyűség!) a »Pucelle d’Orléans« mételyével töltöttünk” (uo.). Bármiért hagyta is el Vámbéry a hetedik osztály befejezése után az iskolát, nyilvánvaló, hogy addigra kialakította saját, önálló tanulási módszerét, és ezt részesítette előnyben a merev és formális iskolai oktatással szemben.

A teljességgel önellátó, minden anyagi támogatást nélkülöző húszesztendő Vámbérynak érzelmi viharokat kellett kiállnia, amelyeket aztán másfél év nyugalom követett, s ez fordulópontot hozott az életében. Mint akkoriban megannyi állástalan zsidó, Vámbéry is az Orczy kávéházba ment, ahol ügynökök közvetítették ki a tanárokat/korrepetitorokat a potenciális alkalmazóik számára. Az idős Vámbérynak az Orczy kávéház egy későbbi emléket idéz: „Mikor láttam Közép-Ázsia bazárjaiban a rabszolgavásárt” (*Küzdelmeim*, 73. o.). Mint írja, „kietlen érzéssel gondolok reá ma is, valahányszor az Orczy kávéház előtt visz el útam” (uo.). A következő mondatban tovább fokozza ezt a hasonlatot a közép-ázsiai rabszolgák és saját kiszolgáltatott helyzete között a tanári „rabszolgapiacón”: „Nekem persze támogatnom kellett a buzgó alkuszt csekélységem fölmagasztalásában, mint a hogy a rabszolgának is erőmutatványokkal kell bizonytságot tenni izmainak erejéről Középázsia bazárjaiban” (i. m. 74. o.). Itt, mint még sok más helyen Vámbéry munkáiban, a köztisztületben álló professzor nyomorult, szánelmra méltó, kiszolgáltatott alattvalónak festi le magát, helyzetét tudatosan azonosítva a közép-ázsiai rabszolgákéval. Bizonyos Rosenberg úr fogadta fel házitanítóknak lánya, a Vámbérynél alig fiatalabb Emília kisasszony mellé. Vámbéry tizenhét hónapig tanítóskodott Rosenbergéknél a szlavóniai Kutyevo faluban. Ott kezdett törökül tanulni, s a keleti tudományok is ott keltették fel az érdeklődését (i. m. 75. o.). Vidéki csendjéből arról tudósított, hogy hosszú órákat szentelt a török nyelv tanulmányozására, s mellette élvezettel olvasta Voltaire *Henriade*-jét, Thomsontól az *Évszakkat*, Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét* és Petrarca szonettjeit, amelyek – mint ritka őszinteségi rohamában megvallja – „csöndes tolmácsai voltak a család leánykája iránt felébredt szerelmi érzelmeinek” (i. m. 77. o.). Itt, a kutyevoí fák alatt tanult meg Vámbéry spanyolul, dánul és svédül annyira, hogy olvasni és élvezni tudja e nyelvek irodalmát (i. m.

78. o.). Törökül úgy tanult, hogy memorizált és ismételtetett. A tanulás folyamatára a következőképpen emlékezett vissza: „Az olvasás közben előforduló szavakat följegyeztem és betanultam; kezdetben tíz, húsz szót naponta, de fokozatosan haladva, nyolczvan, sőt száz szót is képes voltam megtanulni és emlékezetembe vésni” (uo.). Persze hibákat is ejtett, ezért rákényszerült, hogy bizonyos szavakat kitöröljön emlékezetéből és újratanuljon. Az idilli állásból Vámbéryt azért bocsátották el, mert – mint a szerelmes korrepetitor bevallotta – miközben szépírássra okította tanítványát: „megfogtam kezét és vezettem a papiroson” (i. m. 79. o.). Vámbéry megosztja az olvasóval érzéseit, amikor közli, hogy „kezeben tartva hófehér, kövér és sima kezecskéjét, egy darabig megóvtam józanságotom a gépies vezetésem; de a szenvedély tüze szívemből csakhamar az ujjamba szállott és alig, hogy elárultam egy gyöngye szorítással, hogy tulajdonképpen nem szépírási, hanem egészen más természetű felbuzdulás kapja meg lelkeket, a leány hirtelen fölugrott, lecsújtó pillantást vetett reám és ott hagyott a szobában” (i. m. 79–80. o.).¹⁰ E békés tizennyolc hónap során a török nyelv alapjai mellett megtanulta a horvát nyelvet is.

Mivel fizetéséből nem sokat tudott félretenni, anyja kívánságára visszatért Dunaszerdahelyre, ahol az anya rosszalotta, hogy idejét nyelvtanulásra teco-zolja ahelyett, hogy beiratkozna orvostanhallgató-nak az egyetemre. Hazulról aztán egyenesen Bécsbe ment, hogy ott tolmácsként helyezkedjen el. Bécsben megismerkedett báró Joseph von Hammer-Purgstall orientalistával (Graz, 1774 – 1856, Bécs) és báró Franz Xaver Schlechta von Wschehrd (Pisek, 1796 – 1875, Bécs) irodalmárral és librettistával, akik „buzdított[ák], hogy csak haladj[on] előre a turkologia terén” (*Küzdelmeim*, 82. o.), mivel a magyaroknak, ahogy azt mindketten gondolták, van érzékük a keleti nyelvekhez. Bécsben aztán – a szerb Vuk Karadzics nyelvész és folkloristával, a szerb nyelv megreformálójával (Trisic, 1787 – 1864, Bécs) való megismerkedés hatására a délszláv nyelvekben való jártasságát is elmélyítette.

Megfelelő kapcsolatok híján nem sikerült Bécsben állást szereznie, ezért visszatért Pestre, ahol rettenetes szegénységben folytatta „küzdéseit” a megélhetésért a Három Dob utcában. Ezalatt napi tíz-tizenkét órát tanult. Elsajátította az orosz nyelvet. Az orosz irodalom klasszikusait úgy olvasta, hogy a hiányzó szavakat és fogalmakat a már ismert szláv nyelvekből pótolta. Legközelebb Kecskeméten kapott munkát, ahol egy évig napi nyolc-kilenc órát oktattott és hat órát tanult. Itt tanított akkoriban – a református gimnáziumban – Ballagi Mór (Inóc, 1815 – 1891, Budapest) nyelvész, az első zsidó, majd „zsidó származású” (1940-től levelező, majd 1858-

tól teljes jogú) MTA-tag – aki maga is házitanító-ságból verekedte fel magát a tudósi státusba. Ballagi arab könyveket kölcsönzött neki, ezért aztán ezzel a héber után belevetette magát a második sémi nyelv, az arab elsajátításába, miközben tovább tökéletesítette török nyelvtudását. Ballagi révén megismerkedett a közeli Nagykőrös gimnáziumának tanári karával – ahol az abszolutizmus számkivettségében a fél Tudományos Akadémia tanított –, többek között Arany János is, akinek imponált a fiatal Vámbéry tudása s tudásszomja, s ezért többször meghívta otthonába. Az év leteltével Vámbéryt ismét az Orczy kávéházban találjuk, ahonnan a Monorhoz közeli Csepusztára közvetítették ki a Schauengel családhoz. Itt ógörögöt tanult. Amikor az *Odüsszeiát* harsogta görögül, meghallotta egy juhász, aki „lélegzet nélkül figyelve az idegen hangokat, csodálkozott is rajtam, sajnált is, mert pusztán ördögös embernek tartottak engem, ki a sok tanulásban az eszét vesztette és néhanapján félrebeszél” (*Küzdelmeim*, 95. o.). Vámbéry írásaiból kitűnik, hogy élvezte, ha különcnek tartják. Ezt követően bizonyos Balla Károly fogadta fel. Az ott töltött hat hónap során Vámbéry tovább csiszolta török és arab tudását, utolsó helyén pedig, 1856-ban Csetényben, a Grünfeld családnál perzsául is megtanult.

Hat évig, amíg különböző családoknál foglalkoztatták, minden szabad percét a tanulásnak szentelte, sok nyelven megtanult, rengeteg irodalmi művet elolvasott, s a három kulcsfontosságú nyelv, a török, a perzsa és az arab elsajátításával megalapozta orientalista jövőjét.

Vámbéry először kecskeméti tanítókodása leírásakor tesz említést utazás-álmáról a *Küzdelmeim*ben, de valószínűleg már korábban megfogant benne a vágy, minden bizonnal módszeres és eltökélt nyelvtanulása mögött is ez a motiváció rejtőzött. A motor, amely őt és egész zsidó nemzedékét hajtotta: kiemelkedni a sanyarú anyagi és alávetett társadalmi helyzetből. Ehhez a tudományban lelt – Jakov Katz kifejezésével – *semleges* – mert közel azonos feltételeket biztosító – *teret*. (Komlós Aladár *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* című posztumusz monográfiája (Múlt és Jövő, 2008, 324 o.) szinte teljes terjedelmében ezt a szükségyszerűséget tárgyalja, különösen *A zsidók a magyar tudományban a Kiegyezés után* című fejezet, amelyben az irodalomtudós találó, pszichológiailag is érvényes portrét festett Vámbéryről is.)

A kivételes tehetségnek a kivételes történelmi kor is kedvezett. A vesztes szabadságharcot követő Habsburg abszolutizmus járma alatt tüntető passzivitásba vonult vissza a magyar értelmiség szinte teljes egésze. Más szempontból viszont erőgyűjtésnek is értékelhető ez a rövid korszak – amelyben a magyar nemzet sorsának egy következő fordulatára tartá-

lékolták és összpontosították a szellemi energiákat. Ez a várakozó helyzet arra készítette a nemzet elitjét, hogy tárt karokkal fogadjon minden tudást és tehetséget. Ezért nyílt meg a kapu néhány tehetséges zsidó fiatal számára is – akik jó érzékkel ismerték fel, hogy a gettó falainak áttörését párosítaniuk kell a magyar ügygel, mely ügy nemcsak, sőt: első-sorban nem politikai állásfoglalásban öltött testet, hanem a magyar művelődés és kultúra erősítésében és gazdagításában. Ez a pillanat soha nem tér vissza. Ugyanis amikor később e tehetséges zsidó nemzedék – már nem alárendelt, hanem egyenrangú helyzetben – elfoglalhatta volna az őt megillető tudományos és társadalmi pozíciókat, addigra keserű konkurenciaharc dúlt, amelyben a tudás és a tehetség önmagában kevésnek bizonyult az érvényesüléshez. Ez a folyamat pontosan megfigyelhető Vámbéry és nagy tanítványa, Goldziher karrierje fényes kezdetében s oly fájdalmas megtorpanásában. Mindkettőjük sorsindítása szorosan kapcsolódik nemcsak a kor, de a magyar művelődéstörténet egyik legnagyobb alakjához, Eötvös Józsefhez. Vagy zsidó szempontból: a legbefogadóbb szelleméhez.

A Habsburg elnyomatás két évtizede következményeként kialakult szolidaritás atmoszférája jól érzékelhető a fiatal Vámbéry kapcsolatrendszerében – tegyük hozzá, a kapcsolatépítéshez is rendkívüli tehetség szükségeltetik. (Ezt a készséget nemcsak Pesten, de Konstantinápolyban, Teheránban és Londonban is kamatoztatta.) Olyan, már életükben is nemzeti ikonnak számító nagyságokkal kötött ismeretséget, mint Vörösmarty Mihály és Arany János. Nem járhatunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy az ő személyes hatásuk – nemkülönben költészetük (*Zalán futása*, *Buda halála*) is szerepet játszott abban, hogy Vámbéry „keleti” érdeklődése összefonódott a magyarság eredetkutatási problémáival. (A nép eredete és nyelvének eredete ugyanis – egy s ugyanaz a folyamat.) Ez állt a kor diskurzusának központjában: a Habsburg Birodalomtól függetlenné válás vágya – a sikeres elnémetesítő „kulturkampf” közepette – stratégiai fegyvert kovácsolt a magyar nyelv és kultúra ügyéből, akárcsak a forradalmat és szabadságharcot megelőző reformkorban. Hasonló okból ez volt a tudomány diskurzusának is a legérzékenyebb pontja. Ekkor kezdett kibontakozni az ugor-török eredet-háború, amelynek később Vámbéry vált az egyik emblematikus alakjává. Nem véletlen, hogy a gimnáziumi tanulmányait formálisan sem befejező fiatalember a magyar eredetkutatás akadémikus képviselőivel is személyes kapcsolatba léphetett, akik aztán mind kutatói ethosza kibontakozását, mind sikeres útra kelését egyaránt segítették. A legnagyobb személyes, példaerejű hatást Reguly Antal néprajzkutató, nyelvész, utazó, a finnugrisztika meg-

alapítója – az „Észak Kőrösi Csoma Sándora” – tehetné rá (Zirc, 1819 – 1858, Buda), aki – még Vámbéryt megelőzően – hasonlóan nagy felfedezőutakat tett. Érdeklődését szintén bátorította a magyarság őstörténetét kutató másik utazó, Jerney János (Dorozsma, 1800 – 1855, Pest), aki a feltételezett Levédia és Etelköz nyomait kereste a Fekete-tenger környékén. Repiczky János (Újbars, 1819 – 1855, Pest) orientalista, a Pesti Egyetem keleti nyelvek magántanára személyesen foglalkozott vele. Vámbéry külön szerencséje volt, hogy elődeivel – Julianus barát és Kőrösi Csoma Sándor példájának és legendájának folytatóival – még személyesen megismerkedhetett, és tudásukat, személyes kisugárzásuk erejét felszívhatta, ugyanis amikor visszatért az első isztambuli tartózkodásából, már egyiküket sem találta életben.

Vámbéry első utazásának összegründolásában – a szédítő karrier elindításában – részt vett a magyar reformértelmiség elitje. Liberális arisztokraták és köznemeselek támogatták a nincstelen, de tehetséges zsidó fiút – mintegy ellenpontjaként annak, amit az ifjú Vámbéry az iskoláiban tapasztalt. Ritka, kimeríthető, mert soha vissza nem térő pillanat a magyar–zsidó kapcsolattörténetben: ugyanis ez a nemzedék felismerte – már a 40-es évek elején –, hogy milyen meghatározó szerepe lehet a zsidóknak a nemzet elkerülhetetlen, s ezért még a függetlenség-nél is előrébb való modernizálásában, mindeneke-lőtt a tudományokban. A főszereplő itt is – két kultuszminisztersége között – Eötvös József (Buda, 1813 – 1871, Pest), íróként és politikusként is a legjelentősebb alak a zsidók befogadásában. Amikor Vámbéryvel megismerkedik, még egyszerű és szerény értelmiségi, de már ekkor igazi kulturális vezető. Személyes kapcsolata melegével, tudományos és arisztokrata ismeretségei mozgósításával (ő intézi el az útlevelet Konstantinápolyba, az akkoriban korántsem semleges helyre, ahol a Habsburg-ellenes magyar emigráció csoportosult, a Porta támogatásával), ruhákkal, készpénzzel, félárú hajójegy ki-protekciónálásával támogatta az útra készülő Vámbéryt, azzal a kéréssel, hogy időnként számoljon be tapasztalatairól. (A hitközséghez is írt támogatásért – eredménytelenül.) A kialakuló fővárosi értelmiséget szűk kör alkotta – s mindannyian megfordultak a tudás forrásánál, az Egyetemi Könyvtárban, ahová Vámbéry is szorgalmasan bejárt. Az igazi tehetséget pártolón adták és ajánlották kézről kézre – így került kapcsolatba az MTA embereivel, mint például az Akadémiai Könyvtár alapító gróf Teleki József történésszel (Pest, 1790 – 1855, Pest), vagy Hunfalvy Pál nyelvészszel (Nagyszalók, 1810 – 1891, Budapest). Az útiköltség előteremtésében, ajánlólevelek írásában pedig olyan jelentős írók is részt vettek, mint Garay János (Szekszárd, 1812 – 1853, Pest), aki az Egyetemi Könyvtár funkcioná-

Vámbéry és Tatárja (*Hazánk s a külföd*, 1864)

riusaként szintén sok helyre beajánlotta, és Kemény Zsigmond (Alvinc, 1814 – 1875, Pusztakamarás), akinek a *Pesti Naplója* először közölt cikket az ifjú tudós kalandos vállalkozásáról (*Pesti Napló*, 1857. február).

1857-ben indult el Isztambulba, ahol hat évet töltött. Emlékirataiban, a *Küzdelmeimben* lelkesen számolt be a Pestről Isztambulba vezető hajóútról, melynek során abban lelte örömét, hogy az utasokkal az anyanyelvükön társalgott. Azzal is eldicsekedett, hogy a főszakácstól olasz szonettek szaválásával nyert extra adag süteményt és más fogásokat. Amikor végre megérkezett az Oszmán Birodalom fővárosába, hamar rájött, hogy ott áll támogató barátok nélkül. Hamarosan megismerkedett néhány, száműzetésben élő magyar honfitársával, az 1848/49-es szabadságharc menekültjeivel, közülük is elsőnek egy Püspöki nevű számkivetettel, aki szállást ajánlott fel neki otthonában, amelyen alkalomadtán patkányokkal is osztoztak. Amikor Püspökinek hajószakácsi állást kínáltak, csekély holmijával Vámbéry is elhagyni kényszerült menedékét. Szerencséjére befogadta (a hamarosan megszűnő) *Magyar Klub*, ahol nem fűtöttek, így Vámbéry sokat fagyoskodott. Így idézte fel az esetet: „Takarót kértem hát Frecskay úrtól, a titkártól s a jó ember egy tépelt nemzeti színű zászlót adott át nekem, így szólva hozzám komoly ünnepiességgel: – Nincs

egyebem, mint ez a drága emlék dicső harcainkból. E zászló tüzet öntött a jogért és a szabadságért küzdők soraiba; takarózzék vele, önt is fel fogja melegíteni” (*Küzdelmeim*, 122. o.). Sorsa jobbra fordulását annak köszönhette, hogy olyan behatóan ismerte a klasszikus török balladákat, hogy a bennszülött hallgatóság legnagyobb ámulatára felléphetett velük kávéházakban. Híre hamar elterjedt, s ennek eredményeképp: „bő aratásom volt kenyérben, sajtnban és kávéban, közben még kebabban (pecsenye), piláfban és pasztrimában (füstölthús) is” (i. m. 120. o.). Hangot adott ellentmondásos vagy inkább egymást *kiegészítő* érzéseinek, miközben európai öltözékét törökre cserélte, és felvette a *Resid efendi* nevet, majd fezt illesztett a fejére – hogy aztán élete végéig ne váljon meg e fejfedőtől. A *kiegészítő* jelzővel Vámbéry írói alapállását kívánom megvilágítani, amelyet nem csupán a tizenkilencedik századi népszerű kaland- és útleírás konvenciói jellemznek, hanem Vámbéry rendszeres utalásai a „keleti” élet negatív aspektusaira, amelyeket aztán nyomban kiegyensúlyoz a nyugati világ hasonló negatív szokásaival. A kétféle kritika között az a különbség, hogy míg a török és/vagy más muszlim kulturális életfelfogás kritikája – legalábbis a nyugati hallgatóságnak szóló írásaiban – többnyire egyértelmű, addig ami a nyugatiét illeti, jobbára burkolt, a gúny és irónia eszközeivel él. A *Küzdelmeim*ben például nem győzi hangoztatni, milyen nagyra tartja „a nyugati szellemet” (159. o.), miközben Isztambul szülöttének alakoskodja magát; ámde e kinyilatkoztatás után nyomban ostromozni kezdi a hagyományos európai fellengzősséget és dölyföt, hogy kidomborítsa az ázsiai (török) rendszer előnyét, amelybe hatásosabban épült be az érdem szerinti előmenetel gyakorlata. A *His Life and Adventures*ben, miután egy teljes oldalon keresztül hártja az átalakulására vonatkozó hangos megjegyzéseket, nyíltan elítéli „a Nyugat némely arisztokratáinak ostoba fellengzősségét, nevetséges arroganciáját és szánalmas tudatlanságát” (*His Life...*, 34. o.). Üdvözölte az öröklött kiváltságok és az örökletes arisztokrácia teljes hiányát a török társadalomban, már csak azért is, mert ő maga is ennek köszönhette társadalmi felemelkedését. Ugyanakkor egyszerre értékelte és bírálta, hogy „a keleti ember egész lelki világában... uralkodó vonás a ritka nyugalom, a kényelemszeretet és a szemlélődésre való örökös hajlandóság” (*Küzdelmeim*, 140. o.). Vámbéry szerint török barátai ezért nem értették meg, miért teszi ki magát olyan elszántan a közép-ázsiai utazással járó nélkülözéseknek és veszedelmeknek. A kelet-európai szidó orientalista elveszteni látszik a lába alól a talajt, amikor a Nyugatba kapaszkodik mint kulturális hazájába, ahol minden „valóban nemesnek és magasztosnak mondható”

(*Küzdelmeim*, 159. o.), miközben nem tagadja szeretett „Nyugatjának” árnyoldalait, hiszen alig néhány lappal később már így ír: „Jó korán megismerkedtem én már az emberek szeszélyeivel és gyarlóságával és tapasztalásom szerint az ember, viselt légyen ázsiai darócz ruhát, vagy nyugatias finom köntöst, mindig csak egyforma volt” (i. m. 168. o.).

Vámbéry hamar beilleszkedett Isztambul forgatótagában, miközben egyre följebb emelkedett a társadalmi ranglétrán is, és eljutott sok befolyásos családhoz, míg végül a leendő szultán, az ifjú Abdul Hamid színe elé került. Európai olvasóira gondolva írta, nehogy az a vád érje, hogy bennszülötté vált: „A magamra öltött török mez, színlegesen keleti egyéniségem és tudásom merő külsőség volt csupán, mert nemcsak hogy nyugatias szellem hatotta át mélyen lelkemet, hanem minél mélyebben hatoltam be az ázsiai társadalom életébe és gondolkozásmódjába, annál szenvedélyesebb és fékezhetetlenebb módon gyúltak lángra érzelmeim a Nyugat iránt, mert világossá lett előttem, hogy egyedül a Nyugat törekvéseinek keretében lelheti meg helyét az emberhez méltó lét és mindaz, mi valóban nemesnek és magasztosnak mondható” (*Küzdelmeim*, 159. o.).

Amikor a török társadalom uralkodó rétegének életmódját értékelte, Vámbéry azzal a gyakori nézettel azonosult, miszerint a Nyugat a férfiaság és az erő, a Kelet pedig nőies. Persze nem szabad megfeledkeznünk az angol radikális írók tizennyolcadik századi retorikájáról, amely bizonyos angol arisztokratákat enervált, elfranciásodott puhányoknak titulált, akik destabilizálták a földrajzilag kézenfekvő angol–francia szembenállást, amire Edward Said mint az *orientalizmus* különös vonására hívta fel a figyelmet.¹¹

Vámbéry hangsúlyozta, hogy első törökországi útja alkalmával (1857–1863) behatóan megismerte a török társadalom különböző aspektusait, gondolkodásmódját és társadalmi áramlatait, miközben hasznosította mindazokat a tapasztalatokat, amelyekre az Osztrák–Magyar Monarchiában tanítóként szert tett itt-ott. A helyzet megkívánta különféle szerepek betöltésekor – miközben állítása szerint teljes mértékben tartotta magát a „Nyugat szelleméhez” – rájött, hogy „a természet a mímelés jelentékeny művészetével ajándékozta meg” (*Küzdelmeim*, 209. o.), amelyről III. Napóleon is elismerően nyilatkozott. Ez a készség tette lehetővé, hogy későbbi utazásai során bennszülöttnek adja ki magát.¹² Ugyanakkor még a „mímelés” képessége sem volt elég ahhoz, hogy munkaadói háremhölgyeinek kegyeibe férkőzzön. Mi több, Vámbéry azt írja, hogy az asszonyok a férfiaknál is „fanatikusabbak” a hitlenekkel szemben: „A török nő, a szép nimmel közös konzervatívizmusban tündökölve, nem volt képes megérteni, hogyan engedhette meg a pasa

vagy az efendi, hogy megtűrjenek egy gyaurt a szelamlíkban, vagyis a hárem közvetlen közelében és főképpen azt, hogy miképpen juthatott arra a hallatlan gondolatra, hogy hitetlen embert fogadott nevelőnek a gyermekei mellé” (*Küzdelmeim*, 135. o.). Vámbéry beszámolt arról is, hogy mekkora ellenállást váltott ki a török hölgyekből a „nyugati” eszmék ismertetése, amikor nyelvóráin a nyelvtan és a szókincs lényege mellett az európai kulturális értékek és erkölcsök átadását is megkísérelte: „A török dámák még ma is sokkal fanatikusabbak, mint az urak, de akkor, tudniillik a reform-korszak elején, féktelenül gyűlölték és utálták a keresztényeket” (uo.). Akárhogy is, a fent említett hölgyek megbékítését komoly győzelemnek értékelhette Vámbéry. A ház női a török és muszlim szokásnak megfelelően saját lakosztályukban, elkülönítve éltek. A család tagjain kívül idegeneknek szigorúan tilos volt ide belépniük. A nők kezdetben gyanúsán tartották az idegent, akinek tanítói minőségében igen jelentős pozíció jutott a háztartásban. Hónapokig megvetésükkel sújtották, és nem vettek róla tudomást. Hatalmukat azzal juttatták kifejezésre, hogy válaszoltak-e vagy nem azoknak, akik a *dolabon*, „egy kerek, forgatható szekrényen” keresztül megszólították őket (*Küzdelmeim*, 135. o.). Vámbéry ezt írta: „Ha női hangot hallva, bekiáltottam a szokásos *bujurun*-ot (»parancsoljon«) a doládba, vagy nem kaptam semminemű választ, vagy legfőlebb ha egy-egy udvariatlan megjegyzést dughattam zsebre” (uo.). De csakhamar némiképp kedvezőbb visszajelzést kapott a női lakosztály felől, „midőn igyekeztem minél udvariasabb lenni, vagy költői bókokkal igyekeztem jelét mutatni hódolatomnak” (i. m. 136. o.), mire a szép cserkesznők „lassankint dicsérni kezdték a szolgálatra és a társalkodásra való készségemet” (uo.). Hat hónappal később egy előre nem látott esemény újabb kedvező változást hozott Vámbéry számára, akinek „fiatalos tüze nem tévesztette el a hatását”. Mint meséli, „az egyik hárembeli odaliszka, aki mindenesetre már jócskán túl volt az élet tavaszán” (uo.), fogfájásra panaszkodott, és senki alkalmas személy nem lévén a közelben, Vámbéryre bízták, hogy kísérelje el meglehetősen távolságba, a Perában rendelő európai fogorvoshoz. Mivel meredek volt az út, meg kellett állniuk egy magyar honfitárs házában, ahol a házigazda vendégszeretete láttán a hölgy annyira el volt ragadtatva, hogy attól fogva valamely érthetetlen okból a hárem ifjú hölgylakói között is egyre gyakrabban fordult elő fogfájás. Saját szexualitására ritkán utal Vámbéry, de itt megjegyzi, hogy „nem is csekélység az, hogy huszonnégy éves korában erőszakosan elforduljon az ember egy szép cserkesznő tüzes szemétől” (uo.).

Vámbéry nemtetszésének is hangot adott a török otthonokban gyakorolt nemi szegregáció miatt,

mert, mint állítja, ez nemcsak a nőknek ártalmas, de a férfiakra nézve is az. Annak bizonyítékául, hogy a szigorú nemi szegregációt mennyire megszenvedti a Porta elitjének, kiváltképp Rifaat pasa¹³ háza népének viselkedése és modora, Vámbéry azt hozza fel például, hogy „olyan dolgokat vitattak minden tartózkodás nélkül, fiatal emberek jelenlétében, melyek a szegény pirját kergették volna arczába a legelvetemültebb európai társaságoknak is” (*Küzdelmeim*, 139. o.).¹⁴ Majd hozzátette: „Szünetlenül hallani a nemi élet minden képzelhető eltévelyedése körül forgó, vagy egyéb alantas, gyermekes és nevenséges beszélgetést” (uo.). Az esti beszélgetések azonban nem csupán ilyen jellegűek voltak, arról is ír, hogy „valósággal dúskáltam az oszmán nyelv csodás hasonlatainak és szóvirágainak élvezetében” (uo.), amelyek az úgynevezett „esti mulatózások” közben elhangoztak. Vámbéry a rá jellemző udvariassággal kötelezőnek érzi, hogy néhány oldallal később, az Isztambulban élő európai diplomaták által rendezett *soirée*-kkel kapcsolatosan megjegyezze, hogy azoknak meg a „kimért etikettje és feszsége” (i. m. 142. o.) volt elkedvetlenítő.

Első törökországi látogatása során Vámbéry szemtanúja lehetett a török társadalmi szerkezet megváltoztatására irányuló reformmozgalom kezdeteinek. Ebben az időben építette ki egy életen át tartó kapcsolatait az *Ifjú Törökök* mozgalma vezetőivel, mely csoportosulás tagjai hangadó értelmiségiekből, írókból, költőkből és politikusokból rekrutálódott, akik révén „a császári diván főkancellárjához, név szerint Afif bey házához jutottam, kinek vejét, Kiamil beyt egy évig tanítottam” (*Küzdelmeim*, 137. o.). Onnét került Rifaat pasa házába. Szerencsére Vámbérynek még a reformkorszak kezdete előtt lehetősége nyílt betekintnie a török oktatási rendszer belső műhelytitkaiba, kivált a vallásos tanulók képzésébe. Afif bey házában megismerkedett egy Midhat efendi nevű fiatalemberrel, aki később Midhat pasa néven a török alkotmány megalkotójaként lett nevezetes. Ő vezette be az ifjú Vámbéryt a *medresze*-be, a vallási főiskolába, ahol „a szofták (növényekpapok) társaságában jelen lehettem amaz idők híres hittudósainak, grammatikusainak és jogászainak előadásain” (uo.). Itt sajátította el az iszlám alapos és egyben gyakorlati ismeretét, amely felkészítette négy évvel későbbi közép-ázsiai utazására.

Vámbéry – akárcsak az őt követő, arab kultúrával és az iszlámmal foglalkozó zsidó tudósok közül oly sokan – számos hasonlóságot fedezett fel az iszlám vallási oktatási rendszer és az ortodox zsidó jesivák világa között. A következőképpen határozza meg (és egyszerűsíti le) a *medresze* és a *jesiva* közötti hasonlóságot: „A forma szerint iszlámhitűvé lett sok európai között én voltam az első, a ki medreszében nyerte kiképzését; nekem ez annál nagyobb

könnyebbségemre esett, mert az ott uralkodó szellem hébekorba az orthodox zsidók iskoláira emlékeztetett. Itt is belemerülnek a szertartási törvények aprólékosságaiba, itt is csúrnak-csavarnak, beszélnek pro és contra és a ki legtovább győzi az okoskodással, azt tartják a legkülönbnek valamenyny közt” (*Küzdelmeim*, 138. o.). Összegezve tapasztalatait: „Engem *mubledinek*, vagyis az igazság útjára vezérelt valódi megtértnek tartottak, ennek következtében különös előzékenységgel bántak velem és tetszéssel fogadták minden megjegyzésemet” (uo.). E mondat jelentőségét nem lehet túlbecsülni, mivel ez jellemzi a szubjektivitásnak azt a formáját, amely Vámbéryt egy életen át jellemezte: azt a *látszatot keltette*, hogy amikor időszerűnek látta, vallást váltott, ám magában megőrizte szkepticizmusát bármely vallás rendszerével szemben.

A hívő zsidók hitehagyottnak tartották, a keresztények többsége pedig megbízhatatlan zsidónak, közben önmagát élete nagyobbik részében protestánsnak vallotta. Amikor a későbbiek során Nahum Sokolow (1859–1936), a jeles cionista vezető arról faggatta, hogy formálisan kikeresztelkedett-e – mint arról Jacob M. Landau beszámol¹⁵ –, Vámbéry azt felelte, hogy „nem a víz számít, hanem a faj” (Kramer, 97. o.). Arra utalt ezzel, hogy szertartás szerint valóban megkeresztelkedett, de ezt a ceremóniát lényegtelennek tartja. Persze óvatosan kell bánnunk Vámbéry kijelentéseivel, mivel azok gyakran annak a véleményéhez, elvárásaihoz igazodtak, akivel éppen beszélt. Jelen esetben egy meggyőződéses cionista – akinek a zsidó népről mint nemzetről és mint azonosítható fajról vallott nézetei egyértelműnek tűntek a beszélgetőpartnerének – örömmel hallott ilyen nézeteket a hitehagyott zsidótól. Ennek tudatában nem hunyhatunk szemet afölött, hogy Vámbéry kapcsolata az újonnan létrejött politikai és vallási cionizmussal – mint azt a későbbiekben majd bőven tárgyaljuk – jóval több, mint érintőleges.

Az 1850-es évek vége felé Vámbéry „épen az átalakulás kezdő szakának, a keleti és a nyugati világnézet első kölcsönhatásának volt tanúja”, mely Törökország politikai, társadalmi viszonyaiban és otthonaiban végbement (*Küzdelmeim*, 142. o.). Véleménye szerint azonban ez az átalakulás eleve kudarcra volt ítélve, mert „látni lehetett, hogy nincs meg az egészséges alap és hogy a modern civilizáció nagyon is sebtében felhúzott épületét voltaképpen csak arra szánták, hogy ... eloszlassák valahogy a követelőző Nyugat békétlenségét” (i. m. 142–143. o.). Mindezekért Vámbéry nem a törököket bírálta, hanem a külső befolyás érvényesítését, azaz a nyugat-európai nyomást, amely nemhogy segített volna, inkább rendkívül sokat ártott Törökországnak. A kívülről erőltetett, nyugati típusú demokrá-

A hetvenéves Vámbéry. 1904 (A Strelisky-műterem felvétele)

cia egy olyan társadalomban, melynek többsége nyíltan vagy burkoltan ellenséges a nem iszlám ideológiákkal és az általuk létrehozott rendszerekkel szemben – amihez hozzájárult még a változásban érdekeltté tett, baksist elváró kormányhivatalnokok rendszere –, eleve kudarcra ítéltetett. A jelek egyértelműek: „Bárhová nézett az ember, mindenütt csak látszatos, erőltetett és csalóka jeleit látta a reformmozgalomnak, mert az emberek csak a felsőbb helyről kiadott jelszóra figyeltek; és a keleti erkölcsökről a nyugatiakra való fokozatos átmenet feltételei hiányzottak még ott is, ahol meg voltak győződve az alkalmazkodás szükségességéről” (i. m. 143. o.). Vámbéry egyetértett a reformmozgalom¹⁶ szószólóival a lépésről lépésre haladás elvét illetően, miszerint „a történelmi, vallási és társadalmi fejlődésen alapuló fokozatos haladásra volna szükség” (uo.). Maga is jól látta a reformokat fenyegető veszélyt: „Erőszakosan visznek bennünket előre, semmibe sem veszik sokszáz éves keleti műveltségünket, *deus ex machina* módjára akarnak bennünket európaivá átváltoztatni, pedig ha nem sajnálnák tőlünk az időt, lassúbb léptekkel bár, de mégis jobban menne átalakulásunk” (uo.). Elutasítja a „lustaság” vádját, amellyel a századfordulós Japánnal szemben Törökországot illetik, s rámutat, hogy „a japániai Sintó-vallása korántsem olyan merev, mint az

iszlám s hogy a távol Kelet szigetországában a hit korántsem volt olyan kedvezőtlen hatással a modern civilizációra nézve, mint Európában egykor Mohamed diadalmaskodó tana” (uo.). Mohamed „diadalmaskodó tana” ezért a teljesen kialakult vallási értékrendszert képviseli szemben a nem muszlim politikai ideológiákkal, melyek elterjesztésére még várni kell Törökországban. S még azt is hozzátette: „És makacsul elzárkóznak főképpen – a mi a földolog – attól a meggyőződéstől, hogy a moszlim fejedelmek rideg önkényen alapuló kormányformája ugyanolyan mértékben állja útját az állam és a társadalom megújulásának, mint a milyen mértékben kedveztek a reformoknak a Japánban meghonosított szabadelvű intézmények” (i. m. 143–144. o.).

Habár Törökországban Vámbéry már nem szenvedett semmiben sem hiányt, és hírneve egyre nőtt, az immár Resid efendi nevet viselő utazóként mégsem tudta eldönteni, hogy diplomáciai szolgálatba álljon-e a Portánál, tolmács legyen-e valamelyik követségen, vagy más vállalkozásba kezdjen. Két dolog szólt az ellen, hogy a Porta szolgálatába álljon: az egyik, hogy „a tisztviselő a föllebbvalók szélességétől függ”, a másik, hogy az „előléptetés nem mindig fordul meg a személyes képességeken” (*Küzdelmeim*, 153. o.). Persze az osztrák–magyar bürokráciában „kétes származása” miatt, ami alatt zsidósága és alsó osztálybeli indulása értendő, sohasem kaphatott volna fontos diplomáciai pozíciót. Visszatekintve fiatalságára, így ír: „javíthatatlan rajongó és ábrándozó voltam és maradtam minden időben, s csak a rendkívüli dolgokban leltem gyönyörűségemet; sőt még ennél is több, mert olyan ember voltam, ki pusztán ábrándképek után is tüskön-bokron át futva, sohasem kap észbe és sohasem tudja, hogy voltaképpen mi az a cél, melyet elérni akar, s elérni képes” (uo.). A saját szabadságát mindenek elé helyező Vámbéry nem tudta elképzelni azt az életformát, amelyet állandó engedelmességben kellene eltöltenie, márpedig bármely ország diplomáciai testületében ez a sors várt volna rá. Vámbéry értékrendjében mindennél fontosabb volt a személyi szabadság lehetősége, még a maga tökéletlenül megvalósult formájában is. Annál is inkább, mert ezt tartotta a nyugati civilizáció legfőbb értékének. Mivel a muszlim világban a politikai rendszer a szultán, az emír vagy a kán uralmát szolgálta ki, úgy is, mint egy vallási eszme földi helytartóját, szemben a „törvény uralmával”, Vámbéry csakis a nyugat-európai rendszert részesíthette előnyben annak intézményeivel, amelyek elvileg az egyén által elszenvedett jogszérmeket hivatottak orvosolni. Ugyanakkor többször is hangsúlyozta, hogy – szemben a majdnem mindegyik európai országra jellemző merev osztályrendszerrel – milyen nagyra tartja a török/keleti rendszert, amelyben az egyén

előmenetelét nem származása határozza meg. Itt is megmutatkozik a Vámbéry lelkében és személyiségében élő és viaskodó Kelet és Nyugat.

DEZSÉNYI KATALIN FORDÍTÁSA

JEGYZETEK

- 1904-es önéletrajzi írásában, a *Küzdelmeim*-ben azzal magyarázza előző önéletrajza, a *His Life and Adventures* sikerét (amely Londonban, 1883-ban jelent meg először), hogy a brit olvasóközönség roppant kíváncsi az önéletrajz nagyváltó szerzők történeteire. A következőket írja: „A mennyire nem találja különösen épületesnek az alacsony származású és mély szegénységben született ember élményeit az óvilág hibáiban leledző nyugat-európai társadalom, mely még mindig nagyra tartja a vérbeli nemességet, ép olyan gyönyörűségét leli a szabadság eszméinek légkörében nevelkedett angol-szász a nehéz küzdelmek történetében, melyek végre meghozták a sikert az egykori szegény zsidó fiú, szolga és házitanító számára. Ez a legfőbb oka tette népszerűvé legjelentékenyebb könyvem az angol-szászok közt. E könyvemmel sokkal nagyobb mértékben sikerült elterjesztenem a világon a moszlim Ázsia ismeretét, mint minden más munkámmal együttvéve, sőt nagyobb mértékben, mint a czéhbéli orientalistáknak igen sok más tudós munkájukkal.” (Vámbéry: *Küzdelmeim*, Budapest: Franklin társulat, 1905., 333. o.) Az utolsó mondatból egyértelműen kiderül, hogy Vámbéry leginkább arra büszke, hogy sikeresen terjesztette a Közép-Ázsiával és a hozzá fűződő brit politikával kapcsolatos ismereteket, s úgy tekint élete színes epizódjainak leírására, mint amelynek segítségével sikerült felkelteni olvasói érdeklődését a témája iránt. Vámbérynek a különféle született nemzeti és faji felsőbbrendűségekkel kapcsolatos általános nézeteire a későbbiekben visszatérek.
- Az 1840-es években a magyar zsidó gyerekek nemigen jártak máshová, mint zsidó felekezeti iskolákba. Mint azt William O. McCagg kifejti, „egy demográfus becslése szerint az 1840-es években tízből egy magyar zsidó részesült német nyelvű elemi iskolai oktatásban. Hiába, hogy Magyarországon a zsidóság volt a legiskolázottabb etnikum, a 400 000 magyar zsidóból több mint 350 000 nem részesült modern oktatásban, és akárcsak a múltban, továbbra is kizárólag a Talmud ismeretére és a jiddis zsargonra támaszkodtak” (McCagg: *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989, 128. o.).
- A Drakula grófhhoz hű cigányokat illetően sok a közös vonás Bram Stoker és Vámbéry leírásában. Harker így jellemzi őket a naplójában: „Cigánykaraván vonult erre, és egy időre letanyázott a vár udvarában. Olvastam már ilyen cigányokról. Könyvem külön vésztotta őket azzal, hogy oláh cigányok, bár rokonaik a világ más táján élő cigányságnak. Erdélyben s Magyarországon ezrével kóborolnak teljes törvénytelenességben, és csupán vajdájuk szavára hallgatnak. A vajda nevével viseli a karaván is. Róluk mondják, hogy templomuk szalonából épült, de megette a kutya, azért csak a babonáságuk maradt. Nyelvük is elüt a többiekétől.” (Bartos Tibor fordítása)
- Számos korabeli kritika igazolja, mekkora érdeklődést keltett Vámbéry első önéletrajza, s hogy mekkora izgalomba hozta a brit olvasóközönséget. A *Liverpool Mercury* még a könyv megjelenése előtt felhívta olvasói figyelmét Vámbéry időtálló jelentőségére Nagy-Britannia kulturális és irodalmi berkeiben. A szerző a következőket írja: „A bejelentést, hogy a közeljövőben megjelenik Arminius Vambéry könyve, minden irodalmi és jó néhány politikai körben érdeklődéssel fogadták; mert a koldussorból való kiemelkedése, amelynek révén minden európai és számos ázsiai nyelv tudósa lett, talán még annál is fontosabb, mint hogy megjárta Kelet-Ázsiát. Története valamely középkori szegény tudós történetét idézi. Hogy oroszgyűlölő, törökbarát, hogy az angol konzervatív párt támogatója, azt megbocsájthatják neki az igazi liberálisok, akik tudják, honnan jött, és nem felejtik, hogy végtére is az volt a célja, hogy megtanítsa Európának: Anglia az egyetlen ország a világon, amely – érdekei és politikája folytán – alkalmas arra, hogy civilizálja az idegen fajokat. Regényes élettörténete és veleszületett nyelvészeti tehetségének rendkívüli ereje korunk nagyjai közé emeli, és története mindenkit megigéz” (Londoni

tudósítónktól). A tényleges könyvkritika, amely szintén a *Liverpool Mercury* Londoni tudósítónktól rovatában jelent meg november 9-én, sokkal visszafogottabb. A recenzens kötelességtudóan végigveszi Vámbéry gyermekkorának fontosabb epizódjait, ám a fő hangsúlyt Anglia nevében az oroszokkal szemben tett politikai erőfeszítéseire teszi. Megerősíti, amit a brit kormány már felfedezett Vámbéryvel kapcsolatban, nevezetesen, hogy „Vámbéry tudósítói az egész Keletet behalózzák; hozzá sokkal előbb jutnak el a bazárok hírei, mint Európába; ezért a töle kapott információk igen értékesek.” Közében „Oroszország sikertelenül próbálta korrumpálással elhallgattatni”, hiába minden, mert „ügyét elvesztette. Anglia végül nem volt hajlandó ujjat húzni riválisával, Oroszországgal; s akár tovább terjeszkedik Oroszország Közép-Ázsiában, akár nem, Anglia nem hajlandó abba az irányba terjeszkedni.” A *The Morning Post* irodalmi mellékletében 1883. november 16-án jelent meg az első kritika. Elragadtatott írásában az ismeretlen recenzens megerősíti, hogy „azzal kapcsolatban, amit ázsiai kérdéseink jellemezhetünk, Armenius Vámbéry neve jól ismert mindazok számára, akiket érdekel a Kelet fejlődése, különös tekintettel Közép-Ázsia orosz politikájára.” Miután sok epizódot felelevenít Vámbéry életéből, gondosan kihagyva, hogy zsidónak született és akként nevelkedett, a kritikuss azt a végkövetkeztetést vonja le, miszerint „az elbeszélés teljes érdeklődésére számíthat mindazoknak, akik a tények poézisét előnyben részesítik a fikció poézisével szemben. Nagy utazása óta M. Arminius Vámbéry elszánt védelmezője nemzeti érdekeinknek Ázsiában, s munkája végén összefoglalva tárja elénk a keleti politikával kapcsolatos nézeteit.” A *Pall Mall Gazette* kritikája egy hónappal a könyv megjelenését követően látott napvilágot, a cikk címe: *M. Vámbéry önéletrajva*. Talán ez a legelragadtatottabb cikk mind közül. Vámbéryt „elbűvölően őszinte és kitérőlköző önéletrajzíróként” tartja, akinek „romantikus élete és különös barangolásainak története önmagában is roppant érdekes, ám ezt még fokozza az író egyedülálló nyíltsága és a tartózkodás teljes hiánya, amellyel elképesztő pályájának kevéssé emelkedett jeleneteit is elénk tárja, méghozzá szemléletes és szórakoztató formában.” A recenzens, akinek nyilvánvalóan szintén nincs fogalma Vámbéry zsidó származásáról, „a magyar virtus mongol beütésének” tudja be a „különös, személytelen hangot, amely az önelemző nyugat-európai karakternél szinte elképzelhetetlen.” A recenzens végkövetkeztetése: „A magyar vándor, aki annyira tárgyilagos, hogy szinte sose jön zavarba, beavat bennünket ezer olyan magán-aprótságba, amit egy nálánál óvatosabb ember mélyen elhallgatna, és éppen ez a félig vállalt és teljességgel önzetlen ön-megmutatás teszi oly bájosá ezt a kétszer elmondott, de mindig érdekes történetet. A szerzőt annyira lefogalja, hogy elmesélje mindazt, amit látott és csinált, hogy el is felejtje megemlíteni, amit érzett; így aztán még hitelesebbek azok a közvetett pillanatképek, amelyek a tudatlan oldalfényben, jellemét és indítékait olykor megmutatják.” 1884 januárjára a könyv első két kiadása már elfogyott, és előkészületben volt a harmadik kiadás, amelyet a *The Standard* a *Saturday Review*-ből átvett következő reklámmal hirdette: „Ilyen jól még sosem ábrázolták az igazi utazót, aki nem pusztán földrajztudós, nem külügyi megbízott, nem misszionárius, nem felmagasztalt kereskedelmi utazó, nem diverzán” (1884:4).

⁵ E-mailben a következő információt kaptam Benkő Károlytól arról, hogy milyen kapcsolatban állt Vámbéry a vér szerinti családjával. „Vámbéry testvére, Borbála Helfi Sámuelhez ment feleségül, a lányuk, Helfi Olga Benko [sic] Mártonhoz, az ő két fiuk közül az egyik az apám. Vámbéry és unokahúga, Olga nagyon közel álltak egymáshoz. Vámbéry Helfi Sámuellel is jóban volt. Helfi Sámuel tanácsadója volt Kossuth Lajosnak, a magyar demokrácia atyjának. Vámbéry mesélt Olgának a kalandjairól, de sajnos apám és nagybátyám ebből keveset adott tovább, az adatok többsége elveszett. Tudom, hogy Olga családja többször segítette Vámbéryt anyagilag.” (2005. 02. 24.) Ez az állítás ellentmond Vámbéry drámai kijelentésének, miszerint az anyja halálával – mint írja – „elném apám az egyetlen szív is, mely szeretettel dobogott értem...” (*Küzdelmeim*, 99. o.)

⁶ Néhány későbbi művében Vámbéry mintha már megkérdőjelezné azt a különbséget, amelyre korábban utalt az „igazi magyarok” és más, Magyarországon élő nemzetiségek viszonyulása között a zsidósághoz. Akárcsak Moses Hess, Herzl Tivadar, Max Simon Nordau (eredeti nevén Südfeld Miksa) és más korai cionisták, Vámbéry is felismerte, hogy – talán a zsidóknak az európai társadalmak fő-

sodrába való gyors kulturális beilleszkedése miatt – létrejött az antiszemitizmus új formája, a faji vagy ontológiai antiszemitizmus, áthidalhatatlan szakadékokat teremtve a „sémita” zsidóság és az „árja” európaiak között.

- ⁷ Vámbéry a következőket írja *Küzdelmeim* című könyvében: „A magyarok, lovagiasabb természetüknél fogva és jellemző közömbösségükkel a vallás dolgaiban, mindig jobb indulattal voltak a zsidó iránt, de annál alacsonyabb módon bántak velem a tótok. Jó diák hírében álltam, hanem azért nem egyszer a legszörnyebb bántalmak érték az utcán járó-kelő keresztények részéről. Megdobáltak és efféle s ennél különb csúfneveket kiabáltak utánam: »Side Makhele! Hep! Hep!» (44–45. o.).
- ⁸ Az érettségi bizonyítvány hiánya azonban sem tudományos karrierjének, sem nagy-britanniai hírnevének nem állt útjában.
- ¹⁰ Vámbéry gunyoros hangon így számol be ezt követő elbocsátásáról: „Mert szemem, mint már említettem, nagyon is gyakran pihentettem meg a bájos Emilia kisasszony csillagpárján és ámbár ő, a gazdag leány, büszkeségből inkább, mint veleszületett gőgösségből, aggályosan ügyelt rá, hogy szemének legkisebb villanásával se bátorítsa fel az ő béna és szegény tanítóját, szülei mégis úgy vélekedtek, hogy elejét kell venniük minden eshetőségességnek, és elbocsátásom határozatba ment. Közvetlen okot a szakításra, ha jól emlékezem, egy szépirási óra szolgáltatott. Az történt ezen az órán, hogy mikor láttam, hogy Emilia kisasszony egynemely betűt nem ír le egészen szabatosan, megfogtam kezét és vezettem a papírosra... Sorsom ezzel dűlőre jutott és a szolgálatból való elbocsátásom végleges határozattá lett” (*Küzdelmeim*, 79. o.).
- ¹¹ Erre a Nyugaton belüli kétpólusú nyelvezetre példa Linda Colley *Britons* című műve, amelyben rávilágít, hogy a „brit” kifejezést – legalábbis a tizenkilencedik század elején-közepén – a francia ellentéteként határozták meg. E szerint a nyelvezet szerint, aki katonai egyenruhát visel, és rókavadászatra jár, az nyíltan szembefordul az elfranciasodott, „elnőiesedett” arisztokráciával (Colley, Linda: *Britons*. New Haven, London: Yale University Press, 1992., 114. o.).
- ¹² Homi Bhabha teoretikus elemzését a „mímelésről”, avagy utánzásról a *Nation and Narration*-ben (Bhabha, Homi K. ed.: *Nation and Narration*. London, New York: Routledge, 1990.) más megvilágításban látjuk, ha tekintetbe vesszük, hogy Vámbéry esete épp az ellentétje annak, amit Bhabha a bennszülöttnek a hódító utánzásáról ír, Vámbéry esetében ugyanis épp az idegen, a betolakodó kelet-európai utánozva a bennszülötteket, akiknek az idegenek fölötti uralma hazai szintéren megkérdőjelezhetetlen.
- ¹⁵ Vámbéry Rifaat pasa korábbi külügyminiszter házánál tanította történelemre, földrajzra és franciára a pasa fiát, Reouf bejt, aki „esténként maga köré gyűjtötte a híres kiatbe-keket (stiliztákat) és a beszédet a török írók kiválóira fordította” (*Küzdelmeim*, 138. o.). A török társadalom eme kiművelt szegmensében találkozik Vámbéry olyan trágárságokkal, amelyek nők jelenlétében szerinte nem hangozhatnának el.
- ¹⁴ Vámbéry hozzáteszi: „Ilyenkor látja csak igazán a nyugati jövevény, hogy milyen jótékony hatással vannak a nők a társaságra s hogy a társas élet az egyik nemnek a másiktól való szigorú elválasztása mellett, a hogy a keleti erkölcsök megszabják, tisztára lehetetlenné válik és végső eredményében okvetlenül az erkölcsök romlására visz” (*Küzdelmeim*, 139. o.). Vámbéry ezáltal hangsúlyozza: a sors iróniája, hogy az az igyekezet, hogy a szegregáció által megőrizze a nők becsületét (szüzességét), épp hogy további züllöttséghez vezet.
- ¹⁵ Lásd: Landau, Jacob M.: *Arminius Vámbéry: Identities in Conflict*. In: Kramer, Martin. *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewis*. Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999.
- ¹⁶ E mozgalom három legismertebb képviselője Resid pasa, Ali pasa és Fuad pasa volt, akik mindhárman kiválóan beszéltek franciául. A reformerek teljesebb névsorához hozzátartozik még Midhat pasa, Aarifi efendi, Szafvet efendi és Sezev efendi.